

NEDIM FILIPOVIĆ

ODŽAKLUK TIMARI U BOSNI I HERCEGOVINI

I

KRATAK OSVRT NA NAŠU ISTORIJSKU LITERATURU U VEZI S OVIM PROBLEMOM

Pitanje odžakluk timara ja sam već na drugom mjestu dodirnuo.¹⁾ Konstatovao sam da, koliko je meni poznato, o odžakluk timarima nije dosada u našoj istoriskoj nauci napisana ni jedna jedina riječ. Taj fakat nije slučajan. On je proizlazio iz nekoliko osnovnih uzroka. Svakako da među tim uzrocima moramo staviti na prvo mjesto istorisko-politički položaj Bosne i Hercegovine od onog momenta kad je ona unišla u sklop bivše Austro-ugarske carevine pa do pred izbijanje Drugog svjetskog rata. To doba se podudara sa zasnivanjem i razvijanjem historiografije kao savremene buržoaske nauke u Bosni i Hercegovini. Ta historiografija je kao sistematski radni proces bila u svom početnom stadiumu razvitka, a istodobno je bila opterećena mnogobrojnim društvenim, nacionalnim, idejnim i moralnim predrasudama kako minulog doba tako i vremena u kome se ona razvijala, i u kome su se smjenjivale dvije epohe u životu naroda Bosne i Hercegovine.

U istoriskim izvorima do kojih smo dosada došli nema ni jednog jedinog podatka o tome da su imanja muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini naslijeđena iz predosmanskog perioda i da su kao takva sačuvana do kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini. Ni naši ni strani istoričari koji su govorili o tom pitanju nisu uspjeli da iznesu sigurne naučne dokaze da je bosansko-hercegovačko muslimansko plemstvo kao potomak starog bogumiškog plemstva i pod turskom vlašću imalo punu svojinu na svoje zemljišne posjede koji su mu navodno ostali od njegovih predaka, a koje je osmanska vlast ostavila u starom statusu sa svim starim pravima i privilegijama.²⁾ Razumije se da se formulacije svih onih mnogobrojnih

¹⁾ »Pregled« za 1953 godinu, br. 2 i 5.

²⁾ U tom pogledu karakterističan je stav nekih savremenih turskih istoričara. Ti naučnici kad govore, bilo o opštim pitanjima osmanskog feudalizma, bilo o pojedinim konkretnim problemima toga feudalizma, pozivaju se na shvatanja Ćire Truhelke o razvitku osmanskog feudalizma u Bosni i Hercegovini i upravo podvlače one stavove Ćire Truhelke koji se odnose na porijeklo i položaj muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini. Tako naprimjer Dr. Halil Inaldžik, profesor Fakulteta za jezikoslovlje, istoriju i geografiju u Ankari u svom radu »Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva« (pogl. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću, br. III—IV, 1952—3 godina) poziva se na Ćiru Truhelku da bi osnažio jednu od osnovnih postavki svoga rada, naime da je osmanska vlast ostavljala stari poredak i klase u osvojenim zemljama (pogl. bilješku 190 na strani 53).

ispitivača toga problema ne podudaraju ni suštinski ni po obliku među sobom. Ali je sigurno da se oko gore naznačene formulacije sa manje ili više odstupanja osciliraju, osim nekoliko izuzetaka iz novije faze naše historiografije — koji su predstavljali autore čija je zasluga da su se, bilo procesom šireg i svestranijeg ispitivanja turskih izvora, bilo smionijom kritikom starih shvatanja — krčili putevi pravilnom naučnom postavljanju i osvjetljavanju ovoga pitanja. Ustvari, gornja, u suštini konzervativna, često puta romantičarska, često politički i društveno sračunata mišljenja koja su vodila mistifikaciji i lažnom prikazivanju izražavala su ili bolje reći odražavala svu onu bogatu skalu istoriskih promjena u toku pomenutog perioda razvitka naše historiografije, sav splet društvenih, nacionalnih i političkih problema i sukoba koji su taj period ispunjavali. Ako bismo htjeli da grubo uprostim osnovne društvene i političke snage koje su za vrijeme austro-ugarske okupacije predstavljale faktore koji su imali i u istoriskoj nauci svoje pretstavničke, onda bi se te snage mogle rasporediti ovako. Na jednoj strani muslimansko feudalno plemstvo sa muslimanskom seljačkom i zanatliskom plebejskom masom. Na drugoj strani kmetovska masa i s njom nacionalno i politički povezan građanski stalež, a na trećoj strani okupatorska vlast koja svoju upravu u političkom pogledu zasniva i jača na protivrečnostima i suprotnostima koje postoje u okupiranoj Bosni i Hercegovini. Taj kompleks bio je uokviren širom problematikom austriske imperijalističke ekspanzije na Balkanu i problemom oslobođenja i ujedinjenja Južnih Slovena. Razumije se da je ova konstelacija bila prožeta momentima nacionalne i revolucionarne stvarnosti koja je cijelom ovome sklopu davala veliku snagu i napetost.

S toga gledišta interesantne su tvrdnje Safet-bega Bašagića kao izrazitog pretstavnika klase zemljoposjedničkih begova koji svom snagom brane svoje pod osmanskom vlašću stečene zemlje i privilegije nastojeći da svemu tome dadu izgled čvrste istoriske tradicije, istorisko-pravnog legitimiteta i pečat neoskrnjivosti. U tom pogledu naročito su interesantni članci koje je Bašagić pisao u svome listu »Ogledadalo«. Ti članci tretiraju problem muslimanskog plemstva, agrarne prilike, položaj feudalaca i naroda u Bosni i Hercegovini itd. U tim člancima prožima se pokušaj naučnog ispitivanja i argumentiranja sa ogorčenom polemikom feudalca-bega koji ne bira sredstva da dokaže pravo svoje klase na posjede i na iskorištavanje kmetovske snage. U prvom broju »Ogledala« koje je izlazilo u toku nekoliko mjeseci 1907 godine, on otvoreno priznaje da je taj list pokrenuo za odbranu begovskih interesa, koji su i pored konzervativne i oportunističke politike okupatorske vlasti u

Dr. Inaldžik, oslanjajući se na najstarije bosanske katastarske deftere, poistovjećuje, u smislu suštine i kvaliteta raspolaganja i obaveza, baštine odnosno čifluke koje drže sitni hrišćanski plemići u Bosni, uz obavezno plaćanje desetine i ostalih pristojbi, sa mulk-timarima u Anadoliji. Anadoljski mulk-timari, t. j. timari u privatnom vlasništvu jedne feudalne porodice s obavezom učestvovanja u ratnim pohodima znače ustvari kompromis režima miriske (državne) zemlje sa privatnom svojinom zemlje, bolje rečeno znače odstupanje od principa miriske zemlje. Pomenute pak baštine odnosno čifluci ne znače otstupanje od principa miriske zemlje. Ti su posjedi zaduženi desetinom i pristojbama, a u pogledu šireg porodičnog nasljedstva podvrgnuti su principu tapije, t. j. plaćanja prenosne pristojbe gospodaru timara, odnosno gospodaru hasa, u čijim se granicama oni nalaze. Takvom režimu bili su u Bosni i Hercegovini podvrgnuti čifluci u rukama muslimana i, manje, hrišćana, koji su tokom 16 i 17 vijeka toliko brojno porasli da su svojim prihodima i materijalnom snagom svojih posjednika potkopali i ozbiljno ugrozili timarski sistem.

Bosni i Hercegovini, bivali sve više ugroženi društveno-političkim razvitkom u tim zemljama.³⁾ Na stav Safet-bega Bašagića nadovezuje se gledanje Ćire Truhelke o pitanju imanja bosanskog plemstva. Mnogo ozbiljniji, širi i svestraniji naučni ispitivač, Truhelka je svojim raznovrsnim radovima o osmanskome feudlizmu uopšte i o osmanskoj vladavini u Bosni i Hercegovini posebno dao značajan prilog ispitivanju turskog perioda naše istorije.⁴⁾ Ali svi ti radovi, a posebno oni koji tretiraju agrarno-pravne odnose, usmjereni su na pogrešne i konzervativne zaključke koje je tako pravoliniski i sa toliko grube otvorenosti iznosio Safet-beg Bašagić. Ustvari mnogobrojni rezultati do kojih Ćiro Truhelka dolazi protivrječe njegovom osnovnom stavu o porijeklu, ulozi i značaju bosanskog plemstva kao i njegovim imanjima. Već sama činjenica da on priznaje vladavinu miriske zemlje u Bosni i Hercegovini i da konstatuje administrativnu i pravnu svemoć državne vlasti i lišenost bosanskih feudalaca — spahija i zeima — u tom pogledu, obara njegove osnovne postavke. Naročito je karakteristična u tom njegova rasprava »Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage« koja je izašla 1911 godine, dakle upravo onda, kada je bilo na tapetu riješavanje slobodnog otkupa kmetova. Austriski Hofrat Truhelka tu se poziva na tadašnjeg Landtagspresidenta Safet-bega Bašagić i njegove članke u »Ogledalu«. Ćiro Truhelka je zasjupao interese Austro-ugarske monarhije koja je svoju vladavinu u Bosni zasnivala, između ostalog, na tome što je u savezu sa bosanskim muslimanskim feudalcima sprečavala nacionalno-oslobodilačku borbu i društveno-politički progres. Na istoj liniji austriskog interesa u Bosni i Hercegovini pisali su svoje radove brojni historičari i pravници u Austro-ugarskoj monarhiji. Koliko je god za Austrougarsku monarhiju bio koristan savez sa muslimanskim plemstvom u Bosni sa gledišta momentalnih političkih interesa, toliko je za nju predstavljalo veliku teškoću neriješeno agrarno pitanje koje je nacionalnom otporu prema austro-ugarskoj okupaciji u Bosni i Hercegovini davalo snažnu socijalnu sadržinu. To se naročito odrazilo u djelima Eduarda Eichlera »Das Justizwesen Bosniens und der Herzegovina«, izdato u Beču 1889, i Karla Grünberga »Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegowina«, izdato u Leipzigu 1911 godine. Uzeli smo za primjer upravo ovu dvojicu stoga što se, jedan od njih ranije, a jedan istodobno, u osnovnim linijama slažu sa Truhelkom u tretiranju problema bosanskog plemstva i njegovih zemljišnih posjeda. I oni kao i Truhelka iz premisa o miriskoj zemlji, o turskom sudstvu i administraciji izvode nelogične zaključke o baštinskoj svojini, tj. o punom vlasništvu bosanskog plemstva na zemlju, o njegovim pod osmanskome vlašću netaknutim privilegijama itd.

Karakteristično je da se, počevši od Safet-bega Bašagića, svi oni pozivaju na istaknutog srpskog historičara Stojana Novakovića. Taj talentovani historičar zahvatio je u nekoliko svojih djela osnovne probleme turskog feudalizma u našim

³⁾ »Ogledalo« (Ibret). Sarajevo, izlazilo od 31 maja do 23 avgusta 1907 god.

⁴⁾ Najosnovniji rad Ćire Truhelke o ovom pitanju pretstavlja članak »Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini« (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXVII, god. 1915). Taj rad je napisan sa željom da se da meritorna ocjena jednog vrlo složenog pitanja. U tom radu pisac nije uspio da zakrije protivrečnosti svoga izlaganja. Te protivrečnosti naročito dolaze do izraza kada on izlaže pocipe osmanskog agrarnog uređenja i tome suprotstavlja tvrdnje o skoro netaknutom statusu starog bosanskog bogumilskog plemstva preuzetog u novo osmansko društveno uređenje.

zemljama. Bez poznavanja turskog jezika, oslanjajući se na obavještenja iz druge ili treće ruke i koristeći svoje veliko poznavanje naših društvenih i političkih institucija predosmanskog perioda, on je pokušao da dade nekoliko naučnih sinteza koje, iako su u svoje vrijeme značile veliki doprinos našoj istoriskoj nauci, nose u sebi priličan broj krupnih istoriskih zabluda. Upravo na primjeru ovoga istoričara jasno se pokazuje koliko je za rješavanje ključnih naučnih problema nužan određen nivo u razvitku date naučne discipline. Ali meni se čini da se u zabludi Stojana Novakovića o bosansko-hercegovačkom plemstvu i njegovim imanjinama odražavaju dvije stvari.

1. Političko-društvena orijentacija onih snaga koje je u srpskoj vladi kao ministar predstavljao Stojan Novaković baš u ono vrijeme kada su se politička, socijalna i nacionalna pitanja Bosne i Hercegovine postavljala u središte borbe naših naroda i njenih dviju slobodnih država — Srbije i Crne Gore.

2. Nad radovima Stojana Novakovića i svih ostalih ispitivača Turske carevine osjećala se sjenka Josefa Hammera koji je svojim ogromnim djelom »Istorija Turskoga carstva« postavio temelje izučavanja povjesti Osmanskog carstva u obliku sinteze istočnih i zapadnih istoriskih izvora. Hammer koji je i sam bio savremenik i očevidac nabujale i anarhične snage bosansko-muslimanskog plemstva u posljednjim vremenima turske vladavine u Bosni i Hercegovini, bio je sklon da korijen njihovog bogatstva, moći i ugleda traži u davnoj prošlosti prije turskog vremena, analogno izvjesnim primjerima maloaziskog prostora, kao što je slučaj sa begovima kurdskih plemena. Stvarajući po prvi put u evropskoj historiografiji monumentalnu naučnu sintezu istorije Osmanskog carstva, Hammer ni po širini ispitivane materije ni po mogućnosti svog ogromnog i nečuveno marljivog talenta, ni zbog stanja istoriske nauke o Turskoj carevini nije mogao ulaziti u solidniji i rasčlanjeniji studij specifičnosti pojedinih pokrajina Turskog carstva. A značaj i uticaj Hammera nije se umanjio ni poslije pojave Zinkeisena, Jorge, Gibbonsa i drugih krupnih istoričara koji su ispitivali istoriju Osmanske carevine.

U periodu stare Jugoslavije nastavljen je rad na ispitivanju povijesti Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću. Pored Čire Truhelke u Bosni su se istakla svojim vrlo korisnim i originalnim radovima dva krupnija istoričara — ispitivača turskog perioda. To su Hamdija Kreševljaković i Vladislav Skarić. Zasluga je Hamdije Kreševljakovića što je ispitujući istoriju bosanskih gradova i kapetanija dao znatan materijal za riješavajne problema bosanskog plemstva i njegove snage pod osmanskom vlašću.⁵⁾ I ostali radovi Kreševljakovića nude dragocjene elemente ne samo za istoriju materijalne kulture i privredne djelatnosti u Bosni i Hercegovini pod osamnskom vlašću već svojim mnogobrojnim detaljima predstavljaju korisna obaviještenja o suštini, i značaju klase muslimanskih feudalaca, bez obzira na to kako Kreševljaković lično misli o problemu koji ovdje nas zanima.

⁵⁾ Od novijih radova ovoga pisca koji doprinose rješavanju ovoga pitanja treba u prvom redu pomenuti njegovu obimnu studiju »Kapetanije u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo 1954; »Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini« (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, knjiga II 1950; Dženetići — prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini« (»Radovi«, godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knjiga II, 1954) »Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini« (Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, sv. II, 1954; u istom broju Godišnjaka (zajedno sa Hamdijom Kapidžićem) »Stari hercegovački gradovi«.

Skarić i po problemima koje obrađuje i po svom ličnom polazištu u tretiranju osnovnih pitanja osmanskog feudalizma u Bosni znači u dotadašnjem nizu historičara pojavu koja odudara u svojim zaključcima o turskom feudalnom uređenju u Bosni ne samo na osnovu stavova koji proizlaze iz njegove društvene i nacionalne opredijeljenosti, već i na osnovu ozbiljne analize turskih izvora. Iz Skarićevih djela proizlazi da je turski feudalizam u Bosni bio od svog početka principijelno isto organizovan kao i u ostalim dijelovima Carstva i implicate u sebi sadrži postavku da se riješenje pitanja o nasljednosti imanja bosansko-muslimanskog plemstva treba tražiti u vremenu iza XVI vijeka. Na to nas naročito upućuju dvije stvari.

1. Njegove izvjesne vrlo smjele pretpostavke i zaključci o čiflučenju.⁶⁾

2. Pažnja sa kojom je studirao izvore o timarskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini. Ali baš izdanje »Popis bosanskih spahija« iz 1711 god.⁷⁾ pokazuje da on u pitanju o vremenu kada su timari i zeameti postali nasljedni u Bosni i Hercegovini nije učinio neki uspješniji korak. Mnoge neriješene stvari i pitanja praćena izvjesnim čuđenjem u uvodnom dijelu i komentaru uz izdati tekst pokazuju da on nije ni slutio da se iza svega toga krije ustanova odžakluk-timara (nasljednog timara) koji ostaje u rukama spahiskih porodica i biva dijeljen po određenim pravilima i normama među članovima porodice. Pogrešno prevođenje izraza »tahvil«^{7a)} zatvorio je Skariću i minimalnu mogućnost da iza dragocijenog materijala pomenutog popisa osjeti ustanovu »odžakluk timara« i njene ilustracije u tekstu popisa, te da iz toga izvuče vrlo korisne zaključke.

Za naučni rad Hamdije Kreševljakovića i Vladislava Skarića karakteristično je to da taj rad nalazi izvor i utoku svoga interesa i svoje snage u naučnoj problematici kojoj su oni odani žarom ispitivača. Stoga se u njihovom djelu odražava tek komplikovanim i vijugavim putevima onaj neminovni uticaj društvene sredine koju su oni pretstavljali. Druga je stvar sa nekim drugim ispitivačima i publicistima koji su se bavili historijom turskog feudalizma u našim krajevima pa i u Bosni i Hercegovini. Takav je slučaj npr. sa Momčilom Ninčićem koji je 1920 godine objavio svoju »Historiju agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima«.⁸⁾ Njegova razmatranja o timarskom sistemu kod Turaka nisu rezultat originalnog istraživačkog rada izvorne građe već više predstavljaju inteligentnu kompilaciju mišljenja i obaviještenja pokupljenih iz druge ruke. Ta njegova stvar napisana je zbog političkih potreba i nije slučajno da je objavljena 1920 godine. Usputno treba spomenuti da je Ninčić u svome radu pošao putem shvatanja da tursko društveno uređenje i nije pravi feudalizam, shvatanja koje je zastupano i kod nekih drugih naših pisaca o turskom feudalizmu i koje je zatvaralo pravilno prilaženje tretira-

⁶⁾ Tako je on, potpuno neobavješten o materijalima koje daju katastarski defteri Arhiva Pretsjedništva Vlade u Istanbulu, protivno mnogim našim historičarima, ustvrdio da početak čiflučenja u Bosni i Hercegovini treba staviti u mnogo ranije vrijeme. On je smatrao da taj proces treba staviti u prvu polovinu 16 vijeka. Najnovija ispitivanja pokazuju da je ta njegova postavka bila tačna.

⁷⁾ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XLII, 1930.

^{7a)} Pogl.: Nedim Filipović »O izrazu »Tahvil« — Prilozi za orijentalnu filologiju i historiju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, Sv. II, 1951.

⁸⁾ Isti pisac je tretirao i pitanje zemljišne svojine pod Turcima u svome radu »Pitanje svojine zemlje u Srba pod Turcima«, Beograd, 1903.

nja važnih problema turskoga feudalizma.⁹⁾ Treba napomenuti da Ninčić govoreći o turskim feudalcima uzgredno tvrdi kako su oni u doba opadanja centralne vlasti imali timare u porodičnoj svojini, ali to on ne daje u obliku analizirane i izrađene postavke iz koje bi izveo važne konkretne i istoriski plastične zaključke.¹⁰⁾ Stoga to kao i kod mnogih njegovih prethodnika i savremenika ostaje samo uzgredan stav koji ne oplođava napore i ne stvara nova polazišta.

Ukratko sva ispitivanja problema koji nas ovdje interesuje ostala su na liniji uticaja starog shvatanja, da su imanja bosanskog muslimanskog plemstva nasljedni feudi zadržani još iz predosmanskog doba i da ih kao takve treba tretirati, ili su išla linijom negiranja te tvrdnje i odricala imanjima bosanskog muslimanskog plemstva svaku izuzetnost u odnosu na feudalna imanja turskih spahija i zaima u ostalim pokrajinama Turskoga carstva, a svojinu nad zemljom bosanskog plemstva krajem turske vladavine tumačila su prostom pljačkom i otmicom u doba anarhije Carstva.¹¹⁾

Vaso Čubrilović je svojom studijom »Porijeklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini«¹²⁾ po prvi puta u našoj historiografiji izvršio napad na osveštalu konzervativnu tezu da su imanja muslimanskog plemstva Bosne i Hercegovine naslijeđena od njegovih predosmanskih predaka i da su kao takva u punom svom legitimitetu ostala za svo vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini, i to na takav način što je prišao vrlo uspješnoj analizi glavnih momenata u nastanku i formiranju toga plemstva i što je na osnovu materijala koji je imao na raspoloženju pokazao da je gornja tvrdnja prosta istoriska legenda koja se ruši pod udarcima kritičke analize. Tim samim on je pokolebao mišljenje o prirodi imanja bosanskog plemstva i konstatovao da se mora tražiti vrijeme nastanka nasljednih imanja bosanskog plemstva u poslednjim vijekovima turske vlasti u Bosni i Hercegovini. Ali, iako najuspješniji od svih dotadanih radova o tom pitanju, rad Vase Čubrilovića samo je pretstavljao najdosljedniji dio negativne kritike vladajućeg mišljenja o ovom problemu, a pozitivni dio, stvaralački dio te kritike više je postavio u njegovoj punoj oštrini. I dalje je ostalo otvoreno pitanje kada su timari i zeameti u Bosni prešli u porodično nasleđe, odnosno da li su ikada prešli i ako su prešli, je li se to izvršilo u vidu usklađenja interesa klase bosanskih feudalaca i centralne vlasti osmanske države i kakve je to sve posljedice imalo po dalji razvoj agrarnih odnosa, odnosno po dalji razvoj društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Drugim riječima da li se grabljenje zemlje od strane bosanskih feudalaca vršilo samo

⁹⁾ Takva shvatanja zastupaju, ili su im bliski, i neki savremeni turski istoričari. Mnogi od njih u svojim radovima o osmanskom feudalizmu proglašavaju spahiju državnim činovnikom, a pojam »državna zemlja« shvataju tako kao da je država od društva, od društvene klasne strukture gotovo nezavisna ustanova. Renta koju spahija uživa pod kontrolom države shvaćena je kao plata. Neki turski istoričari i kad govore o feudalnom uređenju Osmanske carevine, govore to često puta vrlo oprezno i sa mnogo ograda i rezervi. Šema klasičnog zapadno-evropskog feudalizma, koju ne nalazimo u osmanskom feudalizmu, dovodi brojne od tih istoričara do toga da oni suštinu zamjenjuju formom, da unutrašnju logiku te organizacije, koja je izrazito feudalna, žrtvuju vanjskom ispoljavanju te suštine.

¹⁰⁾ O vrijednosti tih primjedbi najbolje svjedoči poglavlje gore citiranog njegova rada »Bosna i Hercegovina«, u kome ima proizvoljnih, pa čak za današnju istorisku nauku naivnih tvrdnji (cit. dj., str. 123—133).

¹¹⁾ Takva shvatanja posebno su došla do izraza na terenu političke prakse, naročito u doba rješavanja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini.

¹²⁾ Jugoslovenski istoriski časopis, god. I, sv. 1—4, str. 368—400.

putem čiflučenja koje je manje-više bilo legalizovano u Osmanskoj carevini ili se taj proces vršio u skladu odnosno u neskladu s promjenama u organizacionoj strani timarskog sistema, ili se to vršilo paralelno sa grubom, silovitom pljačkom i otimačinom timara. Ako se to vršilo samo putem sile, onda se postavlja pitanje kako je to mogla trpjeti osmanska vlast koja je bila još dovoljno jaka da spriječi očitu i punu anarhiju. Dalje se postavlja pitanje je li takva otimačina mogla biti stalni vid posjedovanja timara u kasnijim stoljećima turskog feudalizma u Bosni i Hercegovini. Ako je tačno da se ispod grube fizičke sile krila izvjesna ekonomska potencija kojoj je ta sila služila, onda se nameće pitanje koja je to i kakva je ta ekonomska potencija i kakva je dublja, unutrašnja logika čitavog tog procesa.

II

TIMARSKI SISTEM U BOSNI DO KRAJA XVI VIJEKA

Da bismo odgovorili na to pitanje, potrebno je da u nekoliko poteza, na osnovu materijala koje daju najstariji katastarski defteri Arhiva Pretsjedništva Vlade u Carigradu, dademo razvitak agrarnih odnosa od turskog osvojenja pa do onoga momenta kada su nastale, uz saglasnost i odobrenje centralne vlasti Osmanske imperije, promjene u nasljeđivanju timara u Bosni i Hercegovini. Ti materijali nesumnjivo pokazuju da su kao i u svim osvojenim pokrajinama Balkanskog Poluostrva Turci uvodili kao vladajući oblik zemljišne svojine arazi miri. Toj osnovnoj ideji u ekonomici odgovarala je u društveno-političkom pogledu likvidacija krupnog feudalnog plemstva i njegovih nasljednih domena. U svoj feudalni sistem Turci su primali niže plemstvo. Ali ni njegovi posjedi nisu ostali netaknuti. Dodjeljujući njegovim islamiziranim i neislamiziranim pretstavnicima timare i zeamete koji se nisu morali poklapati sa njihovim dotadašnjim imanijima, Turci su pripremali likvidaciju i svake pravne svijesti o neograničenoj svojini na njihove posjede.¹³⁾ Najstarija dva bosanska deftera iz druge polovice XV vijeka, čije sam veće neke podatke saopštio, kao i najstariji hercegovački defter napisan prije potpune okupacije Hercegovine ukazuju nam kako je već tada bila čvrsto zasnovana kategorija miriske zemlje u tim pokrajinama.¹⁴⁾ Pozivanje Bašagića, Truhelke i Novakovića i dr. na baštinsku svojinu odnosno na stare čifluke kao na dokaz da je u rukama bosansko-hercegovačkog feudalnog plemstva ostala netaknuta privatna svojina na zemlju pod osmanskom vlašću netačna je, jer gubi iz vida, odnosno prešućuje osnovnu promjenu koja je nastala u tretiranju svojine na zemlju a to je uspostava kategorije miriske zemlje. U pomenutim najstarijim bosanskim i hercegovačkim defterima izričito se kaže za čifluke i baštine koje su uz timare, bolje reći u timarima, date novim spahijama i zeimima

¹³⁾ Obiman materijal za to nude mnogobrojni sačuvani katastarski defteri za Bosnu i Hercegovinu u Arhivu Pretsjedništva Vlade u Istanbulu. Počevši od dva najstarija deftera Bosanskog sandžaka (Br. 18 i 24) i jednog najstarijeg deftera Hercegovačkog sandžaka (br. 5m) iz posljednjih decenija 15 vijeka mi možemo kroz čitav niz deftera 16 vijeka koji se odnose na Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Krčki i Začazmanski sandžak pratiti ovo pitanje u njegovoj punoj istoriskoj konkretnosti. Pisac ovoga rada je izvršio analizu tih deftera. Rezultati te analize biće dati u studiji »Razvitak timarskog sistema u Bosni i Hercegovini«.

¹⁴⁾ Nedim Filipović, Pogled na osmanski feudalizam (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, god. IV, 1952, str. 5—146).

da im se ti čifluci i baštine ostavljaju u posjedu i u slučaju da izgube timare ili dobiju drugi timar, ali pod uslovom da plaćaju desetinu i ostala davanja novim posjednicima timara u kojima se te baštine odnosno ti čifluci nalaze. Kako vidimo, nema tu govora o neograničenoj svojini na zemlju niti o prerogativima koji iz takve svojine izvire.¹⁵⁾ S druge strane, ne može biti riječi o nekim krupnijim imanjima, jer su takve baštine i čifluci samo neznatan dio timara i zeameta. Tvrđnja Safet-bega Bašagića, na osnovu turskog teksta koji je on imao u rukama, da je muslimansko bosansko plemstvo na svoju izričitu želju još od osvojenja Bosne davalo svoju djecu u »adžemi oglane«,¹⁶⁾ i ako se zajedno sa tekstom koji on donosi bukvalno primi bez dublje kritičke analize, nikako nas ne vodi zaključku da je to dokaz o tome kako je bosansko plemstvo sačuvalo sve svoje privilegije, odnosno svoje posjede kao materijalnu osnovu za te privilegije. Za tu Bašagićevu tvrdnju mi samo možemo reći na osnovu materijala koji daju bitoljski sidžili i turska građa objavljena u Bugarskoj, da su bosansko-hercegovački muslimani davali svoju djecu u »adžemi oglane« u XVII vijeku.

Pomenuti defteri pokazuju da su Turci u svoj timarski sistem primili i istaknute vlaške starješine. Ali, kako smo to već na jednom drugom mjestu istakli, timari i zeameti tih starješina nisu ostajali trajno u posjedu njihovih porodica već su mijenjali svoje gospodare kao i ostala feudalna lena u Bosni i Hercegovini. Pri tome upada u oči da su čak i teritorije naseljene vlasima, čije su oni starješine bili, a koje su djelomično ili potpuno ulazile u njihove timare i zeamete, zajedno sa tim timarima i zeametima prelazile u ruke drugih spahija, bez obzira da li su te spahije hrišćani ili muslimani. Isto to vrijedi za njihove baštine i čifluke koji nisu morali ostati u okviru njihovih timara već su mogle ulaziti u okvir tuđih timara i zeameta, a oni, vlaške starješine, plaćali su gospodaru timara odgovarajuće rentne dohotke.

Očevidno da se smisao primanja našeg starog sitnog feudalnog plemstva i vlaških starješina u osnovi sastojao u tome da se njihov izvjestan vojni potencijal i moralno-društveni ugled iskoristi za što bržu i čvršću stabilizaciju turske vlasti u novoosvojenim krajevima. Jednom stabilizovana i izgrađena, ogromna politička vlast i ekonomska snaga muslimanske Osmanske imperije pokazivala je sve manje potrebe da se nekadašnjim bosanskim plemićima pokazuje izuzetna pažnja i oni su i u ekonomskom i u društvenom i u moralno-političkom pogledu postajali sve više zavisni od nove muslimanske vlasti.¹⁷⁾ Usljed promjenjenih odnosa između feudala i seljaka oni su sve manje i manje mogli predstavljati u očima seljaštva klasu koju njen društveni i politički autoritet nameće pažnji Osmanske imperije. Obrnuto, oni u očima raje sve više izgledaju kao red ljudi koji su svoje pravo na feudalnu rentu dobili isključivo milošću sultana. Stoga nije čudo da se u svojoj ogromnoj

¹⁵⁾ Nedim Filipović, pom. rad; u tom pogledu vrlo su zanimljivi podaci koje na osnovu najstarijih katastarskih deftera za Albaniju donosi prof. Halil Inaldžik u svom već citiranom radu »Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva«.

¹⁶⁾ Safet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850, Sarajevo, 1900, str. 19)*.

¹⁷⁾ To pokazuju odredbe Sulejmana Zakonodavca o hassa-zemlji u Bosni i Hercegovini kao i odredbe o pretvaranju čifluka sa mukatom u čifluke sa desetinom i pristojbama i njihovom uglabanju u timarska lena. Do tih odredbi došlo je kratko vrijeme iza pobjede na Mohaču, s kojom je počelo naglo širenje osmanske vlasti u Panoniji. O tom daju dragocjene podatke katastarski defteri za Bosnu i Hercegovinu iz toga doba.

većini hrišćanske spahije islamiziraju i na taj način otklanjaju posljednje ostatke moralne veze sa prošlošću, iz koje je u doba osvojenja i jedno vrijeme iza toga izviraio izvjesni njihov ugled. Više puta pominjana Kuripešićeva vijest, da sultan tjera bosanske spahije na vojnu u Ugarsku da tamo steknu nove timare i da im prijete, ako to ne učine, da će pasti među običnu raju, najbolje osvjetljava položaj bosanskih spahija i pokazuje koliko je netačno mišljenje onih naučnika koji su tvrdili da su bosanski plemići sačuvali punu vlast nad svojim imanjinama za cijelo vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini.¹⁸⁾

Uostalom, još jedna vrlo interesantna pojava upada u oči u defterima Bosne i Hercegovine iz XVI vijeka. Mjesto islamiziranih hrišćanskih spahija javljaju se u sve većem broju vlaški knezovi kao posjednici timara. Samo što između tih vlaških knezova iz XVI i XVII vijeka i vlaških starješina iz XV vijeka postoji izvjesna razlika. Dok su vlaške stajrešine iz XV vijeka mogle imati krupnije timare, pa čak i zeamete, lena vlaških knezova iz XVI i XVII vijeka u svojoj velikoj većini predstavljaju manje timare.¹⁹⁾ Tu pojavu, čini mi se, možemo objasniti tako što ćemo uzeti u obzir promjene u društvenoj organizaciji vlaha u toku XVI i XVII vijeka. Dok su vlasi u XV vijeku vrlo često predstavljali veće katunske gromade koje su sporije ili brže prelazile na sjedilački život, dotle XVI i XVII vijek stoji u znaku vrlo brze teritorijalizacije vlaha. Taj burni proces XVI i XVII vijeka iskomadao je velike vlaške gromade i stvorio manje ali čvrste teritorije knežine u kojima su, izrasli iz starih rodovskih veza, snaga i ugled kneza, u novim uslovima stabilne teritorijalne organizacije i dalje dolazili do izraza. Ta snaga i taj ugled bili su potrebni osmanskoj vlasti za učvršćenje njenog autoriteta, za funkcionisanje njene fiskalne, administrativne i pravne službe. Osim toga ti su knezovi jahali u rat i na taj način pojačavali vojnu silu Turskoga carstva.²⁰⁾ Nije ovdje mjesto da ulazimo u unutrašnju strukturu knezovskih timara, ustanovu rataja i druge zanimljive pojave na tim timarima, koje ukazuju na interesantne strane unutrašnjeg procesa koji je pratio teritorijalizaciju vlaha. Ali za pitanje koje nas ovdje interesuje važno je napomenuti da defteri XVI vijeka koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu pokazuju da čak i timari tih knezova — koji obično obuhvataju vlahu kojima oni stoje na čelu — nisu ostajali uvijek u rukama knezovskih porodica, iako je zvanje kneza bilo nasljedno. Iz jednoga deftera iz posljednjih godina Sulejmanove vladavine vidimo kako ti timari dolaze u ruke muslimanskih spahija, bivaju uglabani i u veće timare, a knezovi i njihovi nasljednici ostaju bez timara.²¹⁾ Nije potrebno ukazivati da je ovdje riječ o vremenu kada se u timarskoj organizaciji Turskog carstva već počinju javljati ozbiljni poremećaji. Ali ovdje je potrebno skrenuti pažnju na jednu drugu stvar. Naime u velikom broju takvih knezovskih timara nalaze se čifluci tih knezova, koji su gdjekada

¹⁸⁾ Putovanje B. Kuripešića, Rad, knj. 56, str. 175.

¹⁹⁾ U nekim defterima koji sadrže kanun-name pred tekstom popisa podvučeni su uloga i značaj knezova i nagovještene su srazmjere njihovih timara. U tom pogledu karakteristični su podaci koje daje jedna objavljena kanun-nama Zvorničkog sandžaka (Pogl. Nedim Filipović, Jedna kanun-nama Zvorničkog sandžaka, Glasnik Zemaljskog muezja u Sarajevu, 1948 g., str. 223—234).

²⁰⁾ Citirana kanun-nama Zvorničkog sandžaka, kao i Kanun-nama Sremskog sandžaka iz godine 1588/9, koju je izdao prof. Dr. Branislav Đurđev, Glasnik Zemaljskog muezja u Sarajevu, god. 1950, str. 269—284.

²¹⁾ To je katastarski defter, br. 259 u Arhivu Pretsjedništva Vlade u Istanbulu.

toliko veliki da se potpuno podudaraju sa timarima. Kad su takvi timari usljed nedolaska knezova na ratni pohod, odricanja kneza od timara ili iz kojeg drugog razloga izlazi iz knezovskih ruku, ti čifluci i dalje su ostajali u rukama kneza, a on je novome gospodaru timara plaćao odgovarajuću rentu za svoj čifluk. Dakle, nema ni govora o tome da bi njihovi čifluci odnosno baštine mogle predstavljati neograničenu privatnu svojinu oslobođenu svake rente. Znači, miriska zemlja i ovdje je bila osnova koja je davala pečat svim varijantama spoljnega izraza raspologanja zemljom. Koliko je važna ova konstatacija, vidi se iz toga što su knezovima oduzeti timari često puta vraćani njima ili njihovim potomcima uz motivaciju da su usluge knezova u pribiranju rente za feudalnu klasu i njenu državu bile dragocjene. Znači da je Porta morala voditi računa o društvenoj ulozi knezova i njihovom ugledu kod vlašskog seljaštva, a ipak nije otstupala od svoje osnovne postavke o miriskoj zemlji. Ima jedna druga stvar koju treba objasniti u vezi sa pitanjem koje nas ovdje interesuje. Činjenica da su knezovski timari bili maleni konvenirala je tendenciji da se u interesu države ti timari naslijeđuju sa oca na sina, jer takvo naslijeđivanje nije dolazilo u sukob sa određenim normama o naslijeđivanju timara u timarskoj organizaciji.

Da su ta opšta pravila o naslijeđivanju timara, odnosno o korištenju timara vrijedila i u Bosni i Hercegovini kao i u ostalim pokrajinama Carstva, svjedoče defteri XVI vijeka koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Iz tih deftera vidi se da su sinovi naslijeđivali timare svojih očeva u određenoj količini i prema određenim okolnostima. Veći su dio timara dobivali iza oca koji je poginuo na bojnopolju nego iza oca koji je umro prirodnom smrću. Ustanova mazula, tj. spahije koji je na neki način ostao bez timara i ovdje je u punoj vrijednosti. Mazul sa određenim bedelom, tj. sa urednom ispravom koja pokazuje koliki je bio prihod timara koji je on prethodno uživao imao je prioritet u dobivanju upražnjenih timara. Nije ovdje mjesto da ulazimo u analizu ustanove mazula i da govorimo o tome kakve su se sve zloupotrebe i ekonomske transakcije mogle iza ovoga kriti i koliko je pri tom bila uloga birokratskog aparata koji je još u ranija vremena silom svoga razvitka pokazivao znakove degeneracije i sklonosti za korupciju. Ovdje je važno da istaknemo da je velika važnost ustanove mazula u Bosni i Hercegovini samo jedan dokaz više koliko su posjed timara i njegovo naslijeđivanje labilni u Bosni i Hercegovini kao i u drugim pokrajinama Osmanskog carstva. Ako tome dodamo činjenicu da su upražnjene timare u Bosni i Hercegovini često puta dobivali mazuli iz drugih provincija (ejaleta) onda se jasno vidi da ne može biti govora o nekom privilegovanom položaju bosanskih spahija i zeima u Turskom carstvu. Ova naša razmatranja potvrđuju sve kanun-name sandžaka Bosanskog ejaleta koje su izdate do sada kod nas kao i kanun-name izdate na strani.²²⁾

²²⁾ Omer Lutfi Barkan, *Kanunlar, Istanbul, 1945*, str. 395—401; kanun-name objavljene kod nas: Ćiro Truhelka, *Stari turski agrarni zakonik za Bosnu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXVIII, 1916 god.*, str. 427—475; Vladislav Skarić, *Turski agrarni zakonici za sandžake Bosnu i Hercegovinu od 1047, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. XLVIII, 1934 god.*, str. 107—?; Branislav Đurđev, *Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, za 1948 god.*, str. 189—200; Branislav Đurđev, *Kanun-nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539 godine, Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo, 1950, sv. 3—4, str. 227—240*; Hamid Hadžibegić, *Bosanska kanun-nama iz 1565 godine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948 god.*, str. 201—222. Citirane meni pristupačne kanun-name.

Ali su se već u razvitku timarskog sistema u XVI vijeku zapažale pojave degeneracije toga sistema kao i u ostalim pokrajinama Osmanskog carstva. Samo što su te pojave usljed spleta nekih specifičnih okolnosti mogle da dovedu i dovele su u Bosni i Hercegovini do drukčijih rezultata nego u ostalim pokrajinama. Ali prije nego što bismo prešli na izlaganje nekih bitnih momenata u razvoju organizacije timarskog sistema u Bosni i Hercegovini htjeli bismo da ukažemo na jednu pojavu. Udarana snaga i uspjeh turskih pohoda poslije Sulejmana počeli su naglo da jenjavaju. Pomicanje sjeverne granice Carstva prema srednjoj Evropi bilo je zaustavljeno, a time i zaustavljeno širenje turskog timarskog sistema. Pokušaj Turaka da prošire svoju granicu prema Hrvatskoj imali su izvjestan uspjeh, ali su, i pored pobjeda, otkrivali sve veću slabost turske vojne sile i sve veću važnost Bosne i Hercegovine i njene feudalne klase u održavanju turskih granica i produžavanju turske ekspanzije prema Hrvatskoj i mletačkim posjedima Dalmacije.

Ovo usporevanje i zaustavljanje turskog osvajanja, u spletu drugih mnogobrojnih okolnosti, dovelo je do toga da su se krajem XVI vijeka sve teže mogla dobivati nova lena ili ostvariti povećanja staroga lena stečena ratnim zaslugama ili milošću sultana. Tome je razlog i činjenica što je naglo rasla brojna snaga turske vojske zajedno sa opadanjem njene borbene moći, njenog morala i zaostajanjem njenog naoružanja prema Austriji i Mletačkoj republici. Među dokumentima Orijentalnog instituta u Sarajevu ima nekoliko isprava sa kraja XVI vijeka koje nam jasno govore o tome koliko su dugo čekali zaslužni ratnici i spahije da dobiju timar ili da ostvare unapređenja.²³⁾ Često se dešavalo da je po neki hrabar ratnik — spahija nagomilao i do 10 unapređenja koja su ga izbacivala u red zeima, ali je uzaludno čekao da to svoje napredovanje realizuje. Ovo je sve zatvaralo izgleda za prosperitet spahija i narušavalo njihov borbeni moral. Ako se uzme u obzir da je feudalna klasa Bosne i Hercegovine u toku XVI vijeka dala ogroman prilog turskim pobjedama u Panoniji i na Jadranskom Moru, da su se u tom vijeku zenitne moći Osmanskog carstva istakli mnogobrojni veliki veziri, upravnici pokrajina, vojskovođe i učenjaci porijeklom iz Bosne i Hercegovine, čime su tijesna povezanost te pokrajine sa Carigradom i njen značaj za Carstvo još više dolazili do prava, onda je jasno da je opadanje morala i borbenog poleta koje se, naročito potkraj toga vijeka, sve više osjećalo u cijelom Osmanskom carstvu, pa i u Bosni i Hercegovini, dovelo ovu tursku pokrajinu, tako važnu za Carstvo sa strateškog gledišta, pa zbog toga vrlo osjetljivu prema svakoj slabosti i nedostatku discipline, u veliku opasnost i prijetilo da Carstvo liši njene značajne vojne snage. Naročito je poraz pod Siskom 1593 godine nanio težak udarac bosanskoj feudalnoj klasi. U toj bitci pao je cvijet bosanskih spahija.

Čitav ovaj površinski proces imao je svoju duboku ekonomsku suštinu. Agrarni sistem zasnovan na ustanovi miriske zemlje vremenom je sve više pogadao ne samo svoju najsnažniju spoljnu organizaciju — sistem timarskih lena, nego i cijelu privredu Turske. Izvjesna privredna stabilizacija ostvarena uspostavom osmanske vlasti na Balkanu i u Panoniji rađala je oštru protivrječnost između ograničenoga raspolaganja lenskim imanjima i potrebe da se postignuti nivo razvika proizvodnje pokreće ostvarenim viškovima brzim korakom svome unapređenju. A to se moglo postići samo negacijom miriske zemlje koja se sve više pokazivala kao

²³⁾ Dok. br. 1788 i 3395 u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu. O tome nalazimo nagovještaje u mühimme-defterima s kraja 16 vijeka.

osnovna prepreka daljega razvitka. Ekonomska negacija miriske zemlje tražila je njenu političku negaciju, a to je značilo uništenje osnove na kojoj je počivalo Carstvo. Ta protivrečnost koju je silom svoje ogromne snage ugušivala Osmanska carevina probijala se stihiskom snagom, u obliku ekonomske nužnosti, putevima i oblicima koje je dozvoljavala stvarnost. Jedan od osnovnih oblika ispoljavanja te nužnosti jeste proces koji mi u nedostatku adekvatnijeg izraza označavamo kao proces čiflučenja. Taj proces je, ulazeći na zadnja vrata, u suštini razarao sistem miriske zemlje, iako se on s njime prećutno formalno i pravno saglašavao, ostavljajući i dalje u važnosti spoljne okvire timarskog sistema i sistema hasova. Spahija je i dalje ubirao svoju uobičajenu rentu, ali rentu nije samo on ubirao. Između njega i raje uvuklo se treće lice koje nije moralo imati nikakve veze sa timarskom organizacijom i sa direktnom agrarnom proizvodnjom. To lice je moglo biti predstavnik birokratije, trgovac, zanatlija, janičar i drugi. Takvo lice je, postavljajući se između spahije i raje, zauzimalo u pogledu plaćanja rente ono mjesto koje je dotle raja imala prema spahiji, a ono je svoje zahtjeve prema raji, koja i dalje ostaje osnovni agrarni proizvođač i stvarni davalac rente, ostvarivalo uzimanjem povećane rente, iz koje je plaćalo rentu spahiji, a ostatak je uzimalo sebi. Na taj način je renta, bolje reći višak proizvodnje, razbijan između dva lica, između spahije i između toga trećega lica. To je imalo za posljedicu da je realizovani višak u zemljoradnji u ogromnom broju slučajeva išao van agrarne proizvodnje, poprimajući oblik realizovanog novca, oblik trgovačkog, odnosno zelenaškog kapitala. Stoga nije čudo što se Osmanska imperija zajedno sa svojim zrelim razvitkom sve više pokazuje kao tipična imperija zelenaškog, tj. neproduktivnog kapitala. Svakako da su pri tom vrlo važnu ulogu odigrali vakufi. Sa svoje strane trgovački i zelenaški kapital, a naročito ovaj posljednji, nailazeći na tvrdi zid miriske zemlje, snagom koja je svojstvena takvom kapitalu razarao je kičmu turske imperije — timarski sistem, ostvarujući i reprodukujući uslove koji su njega rađali. Mi time ne želimo reći da i predstavnici timarskog sistema nisu učestvovali u procesu čiflučenja. Ali oni u tome procesu ne učestvuju kao spahije nego kao svoja vlastita negacija. Čitava slika čiflučenja odgovara suštini ekonomske snage koja ju je rađala. Spahije barem u prvo vrijeme, dok je centralna vlast još bila jaka, nisu mogle čiflučiti, niti su čiflucile na svojim timarima, jer bi to predstavljalo flagrantan sukob sa ustanovom timarske organizacije. U stvari, kao što smo rekli, čiflučenje je jedan od oblika utrke svih slojeva i klasa Osmanske imperije oko podjele viška proizvoda koje je stvarala rajinska klasa. Oko toga proizvoda borili su se država, koja je sve više pojačavala poreze i terete, trgovci i zanatlije, bolje reći gradska privreda koja je raspolagala trgovačkim i zelenaškim kapitalom, krupna i sitna birokratija koja je dolazila u posjed toga viška proizvoda primanjem mita i učestvovanjem u čiflučenju, i najzad spahija koji je strogim odredbama zakona primao svoju normiranu rentu. Prirodno da su se vrlo često svi ti elementi međusobno prožimali, a svi su se u osnovnoj analizi pokazivali kao učesnici procesa kome je pečat davao zelenaški i trgovački kapital. Sve vrste nasilja, sve moralne rugobe, sve intrige, potresi i slabosti bili su samo spoljni momenti, samo raznoliki aspekti ove duboke ekonomske suštine. Razumije se da je u toj trci posjednik timara mogao učestvovati samo kao svoja vlastita negacija. Činjenica da je on dobar dio svoga prihoda trošio na stalne ratne pohode, na izdržavanje svoje porodice i da je često morao čak da pozajmljuje od drugoga novac, samo ga je još više tjerala da učestvuje u pomenutom procesu. Ograničena nasljednost ti-

mara i sve veća ugroženost timara u novoj situaciji pridruživale su se mnogobrojnim ekonomskim i moralnim faktorima koji su u sve bržem tempu slabili timarsku organizaciju i borbenu snagu spahije.

Koliko mi je poznato, u našoj istoriskoj nauci niko do sada nije postavio i razradio pitanje o ovoj stvari: da li je osmanska vlast u vremenu slabljenja timarskog sistema poduzimala mjere da pomogne posjednicima timara i zeameta čiji su rentni prihodi sve manje bili dovoljni za podmirenje troškova rata i izdržavanje spahiske porodice. Mi ćemo poslije govoriti o tome šta su mislili istaknuti turski znalci i teoretičari o uzrocima propadanja timarske organizacije i šta su sve savjetovali za njeno ozdravljenje. Upada u oči da su stare norme za ubiranje rentnih prihoda na timarima ostale do kraja turske vladavine iste. Zakonske kodifikacije Mehmeda Osvajača, Sulejmana i Ahmeda I nisu dirale u te norme. Centralna je vlast nastojala da česte zloupotrebe i nova davanja koje su raji nametali spahije zakonski suzbije. Ali ni na jednom mjestu tih kodifikacija nije se udaralo protiv procesa čiflučenja. Prosto se ta značajna pojava u turskoj privredi prešućivala. Nameće se pitanje: zašto je to tako bilo? Ja mislim da je pitanje promjene spahiske rente za Osmansku imperiju bilo vrlo teško izvodljivo. To je bilo skopčano sa ogromnim tehničkim i administrativnim teškoćama. Popis rentnih prihoda tražio je i dosta vremena i izazivao je velike troškove. Podizanje rentnog prihoda spahije povišenjem rentne stope nije moglo spriječiti započeti proces čiflučenja zbog prirode miriske zemlje i zbog položaja spahije prema toj zemlji. Svako mijenjanje moglo je izazvati samo još veće teškoće u položaju raje a u zadnjoj konsekvenci negiralo je timarski sistem i mirisku zemlju, jer se za povećanje rente pretpostavlja stabilniji, trajniji i određeniji položaj spahije u pogledu naslijeđa i u pogledu učestvovanja u ekonomskoj organizaciji poljoprivrednog procesa. Stoga se čiflučenje pokazuje kao jedan nužan prerogativ ubiranja rentnoga prihoda i nije čudo da su posjednici čifluka na raznim mjestima u raznoj visini ubirali rentu od raje. A to je sve pokazivalo da se strogim normama prirodne rente nije mogao regulisati organizam poljoprivredne proizvodnje, već da je osmanska vlast bila prinuđena da prećutno prizna jedan prirodni regulativ.

Druga je stvar što su Osmani u doba krize timarskog sistema poduzimali izvjesne površinske mjere za pomoć spahijama. Tako su oni, kako to pokazuju bitoljski sidžili, povećavali timare spahijama da bi im nekako osigurali prihode. To je imalo za posljedicu nestajanje sitnih timara i smanjivanje broja spahija. Oni su spahijama i na taj način pomagali što su im pozajmljivali novac iz državne blagajne u slučaju da oni nisu imali dovoljno sredstava da idu na ratni pohod. U dugim ratovima, poput Kandiskog rata, oni su oslobađali vojne službe određen broj spahija koji su išli na timare svojih drugova i prikupljali sa njih rentu da bi spahije mogle ratovati i izdržavati svoju porodicu. Ali sve ove i druge mjere nisu mogle spasiti timarsku organizaciju od daljeg stalnog propadanja.

Ja sam na drugom mjestu govorio o čiflucima u Bosni koje pominju najstariji bosanski defteri. Ti su čifluci predstavljali vrlo neznatan dio miriske zemlje u odnosu na zemlju obuhvaćenu timarima i zeametima. Ali izučavanje deftera XVI vijeka koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu pokazuje da se vrlo jako uvećao broj čifluka i podvlači principijelnu razliku u nastanku između pomenute grupe čifluka iz XV vijeka i mase čifluka iz XVI vijeka. Dok je prva grupa nastala na izričitu saglasnost i inicijativu centralne vlasti kao oblik nagrađivanja ljudi za njihove

usluge, dotle je masa čifluka iz XVI vijeka predstavljala izraz stihinog ekonomskog procesa koji često nije imao nikakve veze sa svjesno usmjerenom inicijativom centralne vlasti i koji je ustvari značio proces slabljenja i rastvaranja klasične organizacije timarskog sistema.²⁴⁾ Razumije se da je ovaj proces svakom decenijom ovoga vijeka dobivao sve veći razmah i brzinu. U XVII vijeku taj će proces zauzeti tolike dimenzije da će dovesti do takvog stanja u kome će posjednici čifluka doći po svojoj ekonomskoj snazi i stvarnom raspolaganju zemljom gotovo do prevage nad timarnicima. XVIII i XIX vijek dovešće do potpune pobjede vlasnika čifluka, tako da će ukidanje timarskog sistema 1839 godine predstavljati više formalan akt likvidacije jedne preživjele stvari koja je svojom praznom organizacionom spoljašnošću pokrivala vladajući oblik svojine zadnjih stoljeća turske vladavine u Bosni i Hercegovini. Postavlja se pitanje, da li je čiflučenje u Bosni i Hercegovini bila izuzetna pojava koja svoj korijen nalazi u specifičnoj organizaciji turskog feudalnog sistema. Mišljenja sam da odgovor na ovo pitanje treba precizirati. Ako se radi o čifluku kao novom kvalitetu u osmanskim agrarnim odnosima, onda on nije pojava specifična za Bosnu i Hercegovinu, već zakonito izvire iz opšteg karaktera agrarnih odnosa Osmanske carevine. Ako je pak riječ o kvantitativnom rastu čifluka, onda se može reći da su specifične prilike razvitka Bosne i Hercegovine išle na ruku tome kvantitativnom rastu. I ustanova odžakluk-timarau Bosni i Hercegovini — pitanje o kome mi govorimo u ovom radu — predstavljala je jedan od važnih elemenata koji su uticali na pravac i snagu toga razvitka. Za problem čiflučenja važna je stvar ko je u pretežnoj mjeri bio nosilac čiflučenja. Prirodno da u onim pokrajinama Carstva gdje je postojao snažan broj posjednika timara domaćeg porijekla, kao što je to bio slučaj u Bosni, čiflučenje je moralo imati i drukčiji pravac i drukčiji konačni rezultat nego u onim pokrajinama gdje takav sloj nije postojao u jednoj dugoj vremenskoj kontinuiranosti, kao što je slučaj u Srbiji, koja je, koliko se meni čini, u doba stabilizacije turske vlasti sporije uspostavljala i razvijala proizvodne snage nego Bosna i Hercegovina i koja je u doba koje je bilo riješavajuće za tok i razvitak čiflučenja doživljavala duboke ekonomske i društvene potrebe, seobe i prekidanja kontinuiteta turske vlasti krajem XVII i u prvoj polovici XVIII vijeka. Austrijska uprava u Srbiji značila je snažan udarac procesu čiflučenja. Ja mislim da će pažljiva analiza timarskog sistema u XVI i XVII vijeku pokazati da pored toga što će u Srbiji preovladati muslimanski spahija, klasa timarnika neće tamo postići nikada onu ujednačenost i homogenost kakvu je postigla ta klasa u Bosni i Hercegovini. Što se tiče Makedonije, tu je proces čiflučenja bio veoma snažan zato što je još u XVI, XVII i XVIII vijeku uticaj primorskih gradova Sredozemlja, naročito Soluna, potsticao razvitak proizvodnje i što je klasa timarnika tamo bila snažnija. A taj proces s obzirom na svoje nosioce nije dao iste rezultate kao u Bosni i Hercegovini gdje je najveći broj posjednika čifluka predstavljao pripadnike klase timarnika.²⁵⁾

²⁴⁾ »Pregled«, Sarajevo, 1953, br. 5, str. 386—393.

²⁵⁾ Bitoljski sidžili, sada pohranjeni u Državnom arhivu u Skoplju, sadrže dragocjene podatke o razvitku timarske organizacije i stvaranju čifluka u Makedoniji. Najstariji sidžil potječe iz 1030 po H. (1620/21) godine. Iza toga slijedi niz sidžila sve do pod konac turske vlasti u Makedoniji.

III

USPOSTAVLJANJE ODŽAKLUK-TIMARA U BOSNI

Mi smo već napomenuli da se kriza timarskog sistema u Osmanskoj carevini počela osjećati još u XVI vijeku i da je u punoj svojoj snazi izbila krajem XVI i početkom XVII vijeka. Nekoliko istaknutih turskih pisaca pisali su o tom problemu nastojeći da otkriju osnovne uzroke slabosti Carstva. Tako je Bosanac, Mula Hasan Kjafija napisao svoj »Nizam-ul-alem« što znači poredak svijeta, odnosno slobodnije rečeno način upravljanja državom. On je to djelo napisao u posljednjim godinama XVI vijeka.²⁶⁾ Početkom XVII vijeka, u doba Ahmeda I napisao je Ajni Ali svoje djelo »Kavanini Al-i Osman« tj. zakone Osmanskog roda.²⁷⁾ Muratu IV podnio je Koči-bej svoju raspravu »Durer-i risale-i nizam-i devlet« tj. Biserje rasprave o poretku države,²⁸⁾ a poznati Hadži Halifa odnosno Kjatib Čelebija napisao je 1652/3 godine raspravu »Destur-ul-amel li islah-il-halel« tj. Obrazac postupka radi uklanjanja teškoća.²⁹⁾ U suštini istoj kategoriji radova pripada i poznata rasprava Ali Čauša, napisana 1653 godine, koja daje pregled uređenja i ustanova Osmanske carevine.³⁰⁾ U toj raspravi sa posebnom pažnjom data je slika agrarnih odnosa Osmanske carevine. Ono što je zajedničko svim ovim raspravama, osim Ali Čauševe, jeste to da se u njima u toku više od jednog polustoljeća konstatuje neprestana slabost Carevine i nastojanje da se nađu osnovni uzroci tih slabosti. Svi se pisci slažu u tome da su poremećeni odnosi između dvije osnovne klase — klase vojnika i klase proizvođača — seljaka. Položaj i jedne i druge klase je sve teži, a opšte ekonomsko i političko stanje Carevine sve slabije i sve više zabrinjavajuće. Timarska organizacija je u derutnom stanju a borbena moć spahija opala je. Tereti na seljaka su ogromni, državne kase prazne, a na sve strane u državnom aparatu vlada podmitljivost, nesavjesnost i pljačka. Naročito je u tom pogledu interesantan Koči-bej koji vidi spas Carevine u snaženju timarskog sistema, čiji pretstavnici treba da i dalje ostanu osnovna vojna sila Carstva. Pominjući tzv. sepet timare, tj. na nedozvoljen način dobivene timare, čiji su berati izvađeni na fiktivna lica, on konstatuje da se svak oborio na timarski sistem i da pljačka domene toga sistema.³¹⁾ On apeluje da se podigne dostojanstvo i materijalna snaga spahije kritikujući mizeran položaj spahija kojima timari koje zaslužuju na svom maču mogu biti svaki čas oduzeti i predati u ruke nedostojnih lica od kojih Carevina nema nikakve koristi.³²⁾ Očevidno je da je on pristalica naslijeđivanja timara u porodici.

²⁶⁾ Archiv für slavische Philologie, br. 32, str. 139—158.

²⁷⁾ Istambulsko izdanje od 1270 god. po H. (1853/4).

²⁸⁾ Istambulsko izdanje od 1277 god. po H. (1860/1).

²⁹⁾ Istambulsko izdanje od 1270 god. po H. (1853/4).

³⁰⁾ Izdao Hamid Hadžibegić u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947 god., str. 139—205.

³¹⁾ Pomenuto djelo, str. 19—20. Odlične podatke o sepet-timarima daju bitoljski sidžili. O sepet-timarima u Bosni iz 20 godina 17 vijeka daje podatke dok. br. 841 u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.

³²⁾ Takav položaj spahija tupio je često kod njih osjećanje klasne solidarnosti i stvarao od njih nezadovoljnike koji se udružuju sa otvorenim neprijateljima postojećega društvenog poretka. Tako neke spahije u Rumeliji stoje u dosluhu sa hajducima, pa čak učestvuju u hajdučkim pothvatima. Podatke o jatakovanju spahija u Rumeliji daju mühimme-defteri iz druge polovine 16 vijeka. Među tim podacima ima ih nekoliko koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Ovdje ne pominjemo Anadoliju, čiji društveni pokreti daju dosta ilustracija za ovu temu.

Kod Kjatib Čelebije stoji interesantna konstatacija da je Turska carevina sa svojim ulaskom u 364 godinu, kako on veli, ostarila i da pretstavlja jedan organizam čije poremećene funkcije zbog starosti toga organizma pretstavljaju veliku opasnost. I on predlaže temeljito liječenje toga organizma.

Ovom teškom stanju Carevine odgovarali su na planu vojne i političke situacije prema vani neuspjesi, preveliko naprezanje i trošenje snaga bez rezultata na mnogobrojnim i udaljenim ratištima kao i opasnost jedne velike evropske koalicije, čiji bi udar došao preko Balkanskog Poluotoka sa jadranske i panonske strane. Veliki unutrašnji tumulti, pobune janičara i zbacivanje sultana, pobune u Maloj Aziji, Siriji itd. ugrožavali su Carstvo i tjerali su vodeće ljude Carevine da poduzimaju mjere koje bi ozdravile Carstvo. Jedna od tih mjera bio je pokušaj Ahmeda I da novom kodifikacijom zakona unese reda na pravnom području života. U njegovu vrijeme donesena je odluka centralne vlasti da se u Bosni i Hercegovini timari i zeameti ostave u nasljedstvo porodice da bi se sanirala vrlo teška situacija ovih pokrajina, čija je feudalna klasa u teškom i dugom hrvanju tokom XVI vijeka učinila ogromne napore za slavu Carstva. Nije slučajno da je među pomenutim piscima prvu oštru kritiku stanja Carstva dao baš Bosanac Hasan Kjafi. Kao što se u doba najvećeg uspona Carstva od svih balkanskih pokrajina u Bosni i Hercegovini najснаžnije i najneposrednije osjećala snaga i blistavost Carstva, isto tako su se u doba opadanja, baš zbog geografskog položaja tih zemalja, naglo počeli osjećati znaci novog nesrećnog razvoja. Kjafija je upravo na razvitku u Bosni izvodio svoje zaključke o Carstvu i upozoravao vladajuće krugove na opasnosti koje su na pomolu. On je znakove nazatka i raspadanja osjetio još iz 60-tih godina XVI, a signalizirao ih je krajem toga vijeka. Za ocjenu neuspjeha na bojnopolju inspirisali su ga ratovi u Mađarskoj i nesrećni poraz pod Siskom. Pokreti brđanskih plemena, opasna diplomatska akcija Zapada među hrišćanima na Balkanu kao i znakovi nezadovoljstva među spahijama u Bosni davali su puno pravo Kjafijinim konstatacijama. 1604 godine u pokretu odvajanja od Turaka u Hercegovini među hrišćanskim knezovima, bez sumnje i samim spahijama, nalazi se i jedan musliman spahija. Potpisnici rezolucije izjavljivali su da hoće da priznaju vrhovnu vlast Austrije.^{32a)} Nesrećne odluke Porte da slanjem difarmiranih valija u Bosnu početkom XVII vijeka suzbije to nezadovoljstvo nije uspjelo. Porta se u ovim pokrajinama pored neposredne opasnosti ustanka hrišćanske raje i opasnosti spoljne agresije našla pred opasnošću da izgubi podršku i da okrene protiv sebe klasu bosanskih spahija. Sve se ovo neposredno vidi iz dragocjenog dokumenta koji nas obavještava o tome kada je i kako je uspostavljena ustanova odžakluk-timara u Bosni i Hercegovini. To je jedan ferman napisan za vrijeme vladavine sultana Ibrahima (1640—1684) koji nosi datum 1054 godine po Hidžri tj. 1644 godine naše ere.³³⁾ U tom se fermandu kaže kako je valija Bosne Husein-paša poslao pismo, a zeimi i posjednici timara predstavku na Portu i kako su izložili da je provincija Bosna granično područje u susjedstvu hrišćana i kako su se oni od osvojenja stalno borili za slavu Carstva ne žaleći živote. Tu skoro su pri obrani Budima i područnih mu tvrđava pokazali junaštvo žrtvujući svoj imetak i svoje živote radi odbrane i očuvanja tvrđava u koje su

^{32a)} Č. Truhelka, Nekoliko mlađih pisama bosanske gospode pisanih bosanicom, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXVI, 1914, str. 478, dokumenat od 19 januara 1604 god.

³³⁾ Prepis toga fermana nalazi se u kodeksu br. 84 Orijentalnog arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, str. 139v—140r.

se bili zatvorili. Osim toga u borbi u kojoj je pao i Hasan-paša veliki je dio zeima i posjednika timara pao za slavu Carstva na bojnom polju; s toga u naknadu za pokazane službe, a da se ne bi rasturila ognjišta palih zeima i spahija, njihovi zeameti i timari, koji su carskom milošću u njihovim porodicama, dodijeljeni su njihovim sinovima i njihovoj braći carskim zapovijestima koje su izdali Ibrahimov otac Ahmed I 1603—1617) i Ibrahimova braća sultan Osman (1618—1622) sultan Murat IV (1623—1640). Po tim zapovijestima kada bi jedan posjednik timara pao na bojnom polju, njegov zeamet ili timar davao se njegovim sinovima, braći, a ako nije imao sinova i braće davao se njegovim rođacima koji su pripadali njihovom odžaku. To je sve činjeno uz svjedočenje timarnika i predstavku alaj-bega. Na taj način su njihovi odžaci bili zaštićeni od opasnosti da se rasture. Oni su vjerno služili cara, dobro naoružani i disciplinovani, u ratovima do kojih bi došlo, u čuvanju i odbrani zemlje i ostalim službama. Sada se ne uzima u obzir svjedočanstvo alaj-bega, zeima i timarnika i njihovi predlozi, nego se, suprotno carskim zapovijedima, upražnjeni zeameti i timari ne predlažu njihovim sinovima i braći, već se daju strancima, a neki uzimaju te timare i protivno datim podacima, tako da su njihovi sinovi i njihova braća lišeni rente, odžaci im se rasturaju, a vojnoj sili se zadaje udarac i ona se dezorganizuje. Sve to skupa predstavlja nasilje i nepravdu. S toga sultan Ibrahim ovim svojim fermanom ponovno izjavljuje da sve to nije njegova carska volja i daje im ovaj ferman za potvrdu njihovih prava s time da se njihovi timari ne daju strancima, nego da se daju njihovim odžacima. Otsada neka se ravnaju po ovome fermanu i po ranije izdatim zapovijedima. Kad umre neko od zeima i timarnika i zeameti i timari postanu upražnjeni, neka se ne daju strancu, već neka alaj-bezi uz svjedočenje zaima i timarnika predlože ih sinovima i braći umrlih i njihovim odžacima, tako da se njihovi odžaci ne unište.

Prije nego što pređemo na analizu ovoga dokumenta potrebno je da istaknemo da u arhivskom materijalu Orijentalnog instituta u Sarajevu kao i u arhivskom materijalu Gazi Husref-begove biblioteke ima veliki broj dokumenata iz XVIII i XIX vijeka u kojima se pominje ustanova odžakluk timara u Bosni i Hercegovini. Među tim materijalom može se izdvojiti niz dokumenata koji zajedno predstavljaju cjelovitu sliku naslijeđa timara i zeameta u pojedinim porodicama u toku 100—150 godina. Upada u oči da je najmanji broj takvih dokumenata iz XVII vijeka. Ali ono nekoliko dokumenata koji potiču iz XVII vijeka ne protivreče ustanovi odžakluk timara, iako se u nekim od njih ta ustanova izričito ne spominje. Nama nije ovdje cilj da iznesemo empiriju pitanja odžakluk timara, nego da u ovom osvrtu o tom pitanju iznesemo osnovne važne momente toga pitanja i da povučemo zaključke koji se iz toga nameću.³⁴⁾

No prije nego što bismo prešli na taj dio našega izlaganja potrebno je da povučemo razliku između ustanove odžakluk timara u Bosni, koja je zasnovana početkom XVII vijeka i trajala do likvidacije timarskog sistema u Bosni 1839 godine i odžakluk posjeda koji su postojali u Anadoliji još od osmanskog osvojenja izvjesnih tamošnjih krajeva. Ti odžakluk posjedi nosili su ime »jurtluk posjeda«. Oni su dodjeljivani u stalan posjed feudalcima tih krajeva u naknadu za pokornost i vojničku službu. Takvi su bili posjedi kurdskih begova. Oni su u rukama imali berate. Ako bi neko od njih umro ili ne bi vršio određene dužnosti njegov bi jurt i odžak

³⁴⁾ Tu analizu daćemo u studiji koju pripremamo.

bio dodjeljivan njegovim sinovima ili rođacima. Isto tako drugo su jurtluk timari koji su u Maloj Aziji dodjeljivani nekim plemenskim begovima. U slučaju smrti ili nevršenja dužnosti timar bi se dodjeljivao zajedno sa zapovjedništvom nad plemenom njihovim sinovima ili rođacima. Dok su pomenuti odžakluk posjedi i odžakluk timari u Maloj Aziji ostajali u porodici i u slučaju nevjere prema centralnoj vlasti, takav slučaj nije bio sa odžakluk timarima u Bosni. Tamo se odžakluk timar u slučaju nevjere oduzima od porodice. Vjerovatno da je, ne znajući za tu razliku, Hammer i napravio već pomenuto poređenje između bosansko-hercegovačkih begova i kurdskih begova. Međutim i jedna i druga ustanova nastala je i razvijala se pod sasvim drugim uslovima. Odžakluk u Maloj Aziji bio je kompromis između timarskog sistema i rodovskih organizacija, a odžakluk timar u Bosni bio je pokušaj centralne vlasti da se tom ustanovom spasavaju institucije timarskog sistema i da se ojača vojna moć jedne dragocjene pokrajine Osmanskog carstva. Ispitivanje timarskog sistema u Bosni pokazuje da je izrođavanje toga sistema još u XVI vijeku dovelo do otimačine i kupoprodaje timara. Presušjela osvajanja nisu krajem XVI i u XVII vijeku mogla za spahije mazule naći nove timare, a da ne govorimo o XVIII i XIX vijeku kada je trebalo grčevito braniti i ono što se ima pred opasnošću od spoljne agresije. Dakle, to je bila ustanova onoga doba kada je timarski sistem prešao u defanzivu. Potrebno je spomenuti da je ustanova odžakluk timara obuhvatala i gedik timare, stavljajući žig nasljednosti na položaj vezan za takve timare. Pomenuti Skarićev »Popis bosanskih spahija iz 1711 godine« ubjedljivo pokazuje koliko su znatan dio timarskih posjeda držali u svojim rukama ljudi bosanskog divana, čehaje, mufetrike, čauši itd. Ti položaji ustanova odžakluk timara i zemeta vremenom su prelazili u ruke bosanskih plemića i na taj način se njihov uticaj u upravi ovim zemljama povećavao. Timarska organizacija u Bosni i Hercegovini sve je više postajala zatvorena za ljude van ovoga ejaleta. Izraz mazul sve se manje čuje pri dodjeljivanju timara u Bosni i Hercegovini.³⁵⁾ Ovi posjedi počinju da cirkulišu u rukama zatvorenog kruga spahiskih porodica, a svako van toga kruga smatran je strancem ili, kako se to govorilo, edžnebi. Prirodno da se to odrazilo i na psihologiju tih spahiskih porodica i da je stvaralo povoljne uslove za nastanak i učvršćenje klasnih tradicija kod spahiskog reda. Ta samosvijest klase iz spoznaje svoje uloge u odbrani Carstva formulisana je u izrazu »odžaković« ili »odžaković bosanskog vojnog krajišta«. Ali ipak ja dosada nisam nigdje sreo u turskim izvorima tvrdnju pretstavnika bosanskih timarnika da svoje spahiske posjede uživaju od prije osvojenja Bosne. Najviše što se čuje to je izraz »od starine« ili »od djedova i očeva«.

Međutim, prije nego što bismo prešli na iznošenje zaključaka o značaju i domašaju ustanove odžakluk timara u Bosni na ekonomskom planu, potrebno je da kažemo da se praksom i novim fermanima koje je izdavala previše slaba centralna vlast stalno proširivao pojam odžakluka i da su u naslijeđu timara u nedostatku sinova, braće i bližih rođaka učestvovali i daleki rođaci koji su stanovali u udaljenim krajevima. Postojalo je jedno logično pravilo da gubi pravo na korišćenje ustanove odžakluk timara ono lice koje je već posjedovalo timar ili uživalo rentu u nekom drugom obliku ili je, napustivši svoju klasu, počelo da se zanima zanatom i drugim sličnim privrednim djelatnostima, kao i lice koje je izjavilo da mu nije stalo do

³⁵⁾ Mjesto toga susreće se izraz »mülazim« t. j. kandidat za timar. Taj se izraz odnosi na pripadnike domaćih spahiskih porodica.

takvog naslijeđa. Timar se mogao naslijediti samo na osnovu berata prethodnog uživaoca timara uz dokaz bliže ili dalje krvne veze s njime. Čitava ta procedura stajala je pod kontrolom pertstavnika klase, a u slučaju većih sporova oko svojina na timare dolazilo je do krupnijih sastanaka i vijećanja na Bosanskom divanu pred licem alaj-bega sandžaka i najuglednijih zeima i spahija bosanskog ejaleta. Analiza dokumenata koji govore o odžakluk timaru upućuje nas da je ustanova odžakluk timara trebalo u prvom redu da zaštiti cjelokupnost timara, pa se u svakom dokumentu o odžakluk timaru postavlja kao jedan od uslova odžakluka nedjeljivost timara, tj. da se timar pojavljuje i tretira kao jedna lenska cjelina koja ima svoje određene obaveze bez obzira na broj sudionika u uživanju toga lona. Isto tako opaža se da se ipak znalo desiti da kod krupnijih timara-zeameta ta cjelokupnost lona (idžmal) mogla poremetiti i pored postojećeg kiliča stvoriti drugi kilič. To se osobito onda dešavalo ako se diobom zeameta u porodici dolazilo do toga da se zeamet prepolovio između dvije udaljenije rodbinske grane i da je pitanje riješavano na taj način što su se iz jednog kilič-zeameta stvarala dva kiliča to jest dva timara. Dalja promjena u odnosu na obične timare sastojala se u tome da su sinovi umrlog spahije nasljeđivali, već prema svom broju, cijelo leno bez obzira na klasične norme o naslijeđu timara. To je u neku ruku pretstavljalo kompenzaciju za timarnike. Fond zemalja koji je ulazio u timare ili zeamete bio je ograničen. Osvajanja nije bilo više. Uvođenje novih obradivih površina zemlje bilo je sporo i vršeno je pod uslovima prevlasti gospodara čifluka. Jedino u slučaju da je koje sitnije leno ostalo, po pravilima odžakluk-timara, bez posjednika, moglo se ono priklopiti uz neki timar radi uvećavanja lona njegovog gospodara. U slučaju da dva lica učestvuju u posjedu jednoga lona i da jedno umre, ne ostavivši nasljednika, po pravilima odžakluk timara prioriteto pravo na dio njegova timara dobiva njegov sudionik. Mi ovdje ne možemo iznijeti analizu svih mogućih slučajeva diobe i spajanja odžakluk timara unutar jednog odžaka, ali možemo konstatovati da se iza toga često krila vrlo živa ekonomska mobilnost timarskog posjeda, pa makar i u ograničenom krugu jednog porodičnog odžaka. Uopšte, poznata nam klasična formula kasrijed (odricanje od lona i ustupanje lona) često se susreće u lenskim dokumentima o odžakluk-timarima i iza nje stoji mnogo puta sakrivena ekonomska transakcija, tj. prodavanje lona ili ustupanje lona za neke druge protuusluge i kombinacije. Ta formula »kasrijed« i u odnosu prema edžnebijama, tj. onima koji po odredbama odžakluk timara nisu imali pravo naslijeđa timara, skrivala je vrlo često ekonomsku transakciju koju je mogao da izvrši gospodar lona u svoje ime, ako nije imao nasljednika, ili u ime svoga odžaka, odnosno svojih sudionika u posjedovanju lona. Ja sam naišao na nekoliko dokumenata koji na drastičan način razotkrivaju suštinu kasrijeda navodeći sume za koje su dati timari prodati.³⁶⁾ To nam naknadno objašnjava suštinu kasrijeda uopšte u timarskom sistemu Osmanske carevine i ukazuje kako se na zamaskiran način vršila trgovina sa zemljom, odnosno posjedima koji se nisu mogli kupiti ni založiti. U ova dobnija vremena kada je snaga centralne vlasti bila opala i kada se odnos spahija prema timaru u ekonomskom pogledu, u

³⁶⁾ U sarajevskom sudskom registru br. 2 iz 964 g. po H. (1556/7) u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu postoji bilješka (str. 330) da je timarnik Džafer sin Hasana bio kupio timar od spahije Pervanea sina Abdullaha za 240 zlatnika. Kako je timar dat drugome, Džafer je tražio da mu prodavac toga timara vrati njegov novac. — Za kasnije vrijeme pogl. dokument br. 480 u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.

pogledu raspolaganja, znatno izmijenio, često puta se dešavalo da je ta maska skidana i da se stvarnost pokazivala u svoj svojoj golotinji. Mi smo već pomenuli da u sistemu odžakluk timara nije bila moguća ustanova mazula koja je također, čini mi se, u turskoj timarskoj organizaciji često puta maskirala ekonomske transakcije i kupovanje lena pomoću podmitljive birokratske mašine. Ovdje je ta pojava dobila drugi vid. Slično kao u Makedoniji, kako nas o tome izvještavaju bitoljski sidžili, dolazi do pojave tzv. sepet timara, koje smo već pomenuli. Jedno ugledno lice iz reda timarnika, npr. alaj-beg sabere u svojoj ruci jednu do dvije desetine sitnih timara, koji su ostali bez vlasnika, vadeći pomoću korumpirane činovničke birokratije berate na ljude iz svoje svite ili na neka izmišljena lica. Njegova drskost ide dotle da često puta falsifikuje stanje u pogledu nasljedstva jednoga timara i na taj način povećava listu svojih timarskih posjeda.³⁷⁾

Oštećene spahiske kuće ogorčeno su se borile koristeći se normama o odžakluk timaru da odbiju ovakve napade nasvoja prava.

Ustvari borba oko timara u ovo vrijeme imala je, po mome mišljenju, značaj borbe za jedan dublji ekonomski interes. Naime timar je u uslovima ustanove odžakluka bio daleko pogodniji za svoga posjednika za učestvovanje u trci oko podjele viška proizvoda rajetinske klase. Zato su postojala dva puta kao i u ranijoj fazi timarskog sistema u Bosni i Hercegovini: to je put čiflučenja i put proširivanja spahijine hassa zemlje, tj. one zemlje na timaru spahijinom koja je još po klasičnom osmanskome zakonodavstvu bila određena spahiji kao zemlja koju je on mogao lično obrađivati ili davati drugome na obradu u svoje ime. Proširivanje hassa zemlje ili beglučke zemlje sada je išlo mnogo lakše zbog toga što je timar bio u trajnom posjedu porodice, pa su putevi za taj proces bili mnogovrsniji i mnogolikiji, a ekonomska korist po spahiju, odnosno po njegov odžak, izvjesna i očita, dok to nije bio slučaj na običnim timarima, jer je čitav trud i ekonomski napor spahije oko povećanja hassa zemlje mogao biti kompromitovan i upropašten prelaskom timara u ruke drugog spahije. Spahija je mogao zamaskirati flagrantnu suprotnost proširivanja svoje hassa zemlje na taj način što je u dogovoru sa trećim licem mogao najbolju zemlju sa svoga timara ustupiti po pravu tapije tome licu, a onda je ono tu zemlju moglo da proda, spahijinoj ženi, bratu, rođaku itd. Ta se zemlja poslije prećutno priključuje postojećoj hassa zemlji.³⁸⁾ U takvim slučajevima moglo se čiflučenje podudarati sa proširivanjem hassa zemlje. Mnogostruki su vidovi svekolikih mahinacija koje su spahije mogle vršiti na svojim timarima. Ključ čitave situacije nalazio se u pravu tapije naslijeđenom iz klasičnog osmanskog zakonodavstva o miriskoj zemlji. I stari, praksom utvrđeni put čiflučenja omogućavao je bosanskim spahijama u uslovima odžakluk timara mnogo veće učešće u podjeli viška proizvoda rajinske klase. I tu je pravo tapije odigralo ključnu ulogu. Tu je dolazila do izraza solidarnost pretstavnika klase spahija u odnosu na druge učesnike u trci oko podjele viška proizvoda. Stoga je sasvim razumljiva pojava borbe za timare koji su olakšavali učešće u procesu čiflučenja. Upada u oči nekoliko krupnih porodica koje vrše masovno čiflučenje. Dovoljno je pomenuti Bubiće, Dženetiće i druge pa da se ilustruje gornja postavka i da se vidi na konkretnoj analizi njihovih

³⁷⁾ Tako je, naprimjer, bivši alajbeg Hercegovačkog sandžaka Ebu Bekir prigrabio 13 timara (pogl. dokumenat br.1377₁₋₂ u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu).

³⁸⁾ Dokumenat br. 832 u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.

u Centralnoj defterhani. Akt koji sadrži podatke koje sam iznio o ovome timaru datiran je 1286 po Hidžri tj. 1859 godine. Ne ulazeći u pitanje vrlo intesentnog momenta o spaljivanju berata od strane razbojnika koji su mogli biti i hrišćani i muslimani — što ni u jednom ni u drugom slučaju ne umanjuje značaj interesantnosti toga događaja — ja bih htio da na primjeru ovoga svakako izuzetnog slučaja sa jednim hrišćanskim timarom ukažem na neminovnost da se hrišćanski timar likvidira i ne prizna čak i poslije opšte likvidacije timarskog sistema.⁴¹⁾

Posljednja vremena turske vladavine u Bosni i Hercegovini stajala su u znaku apsolutne prevlasti čiflučkih posjeda nad timarima. Timar je značio nešto tek u rukama bogatih posjednika čifluka koji obično u svojoj ruci drže i visoke upravne ili vojničke položaje. To se lijepo vidi naročito u Bosanskoj Krajini gdje su izvjesne begovske porodice došle do izuzetne snage i ugleda. Tako npr. porodica Kulenovića koja se je domogla položaja kapetana, a njeni neki važniji pretstavnici zauzimali su i položaje miri-mirana Kliškoga sandžaka, koji se poslije neuspješnih ratova sa Austrijom i Mlecima bio smanjio na polovinu svoje nekadašnje teritorije. Moćni pretstavnici te porodice tražili su i dobili temlik-namu na svoje čifluke od centralne vlasti. Tako se u jednom izvoru iz 1198 godine po Hidžri tj. 1784/5 naše ere spominje temlik-nama čifluka Salih-paše kao i temlik-nama sina mu Mahmut-paše koji je te čifluke naslijedio. Iz drugog jednog dokumenta iz te iste godine vidi se da jedan čifluk Mahmut-paše sadrži samo poreza filurije 24.000 akči. Iako posjednici zeameta, članovi te porodice ne kažu za sebe da su zeimi, već se titulišu izrazom ashabi čiflugan tj. posjednici čifluka. To nije smetalo Mehmeda Kulenovića, kapetana tvrđave Džisri Kebir (Kulen Vakufa) da kao spahija filuriskih zemalja koje su posjedovali posadnici te tvrđave zaprijeti tim posadnicima da će im oduzeti zemlje koje obrađuju, ako mu ne dadu rentu veću od one koju su mu oni htjeli da isplate. S druge strane među čifčijama Smajil-bega Kulenovića na njegovom čifluku u selu Vođenici nalazimo posade iz tvrđave Kulen-Vakufa.⁴²⁾ Ovo nekoliko ilustracija iz istorije jedne moćne begovske porodice dovoljno je da nam pokaže svu silinu i komplikovanost procesa izdvajanja bivših običnih spahiskih porodica u red krupnih begovskih velikaša koji će svoje ime i svoju snagu steći zahvaljujući ne samo svome spahiskom položaju već u prvom redu svome uspješnom učestvovanju u tri oko viška proizvoda rada seljaštva. Taj proces je, kao što smo vidjeli, nosio vrlo često na površini vid grube fizičke sile, nesavjesnosti i pljačke. Da je u toj tri lavovski dio u Bosni i Hercegovini zahvatila klasa timarskih posjednika, u mnogome je zasluga ustanove odžakluk-timara koja je svojim prednostima pojačala kompaktnost te klase i omogućila joj povoljne okolnosti pod kojim je učestvovala u pomenutom procesu. Razumije se da je na kraju toga procesa koji je ustvari značio propast i likvidaciju klase spahija, sudbina pretstavnička te klase bila različita. Dok se jedan dio te klase pri kraju javlja kao moćan sloj begovskih aristokrata i aga, posjednika čifluka i velikih kompleksa beglučke zemlje drugi dio nestao je u masi seljaštva, a treći se je uglobio u privredni gradski život, zanate, trgovinu itd. O tome nam daju dragocjene podatke isprave iz onog doba kada je poslije likvidacije timarskog sistema isplaćivana bivšim posjednicima timara, odnosno njihovim nasljednicima,

⁴¹⁾ Dok. 2117 u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.

⁴²⁾ Podaci uzeti iz kodeksa br. 79 u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

izvjesna renta kao ekvivalent za prihode njihovih bivših posjeda.⁴³⁾ Država je kupila te prihode i stavljala ih u državnu blagajnu, a isplaćivala ih je preko tzv. mal-sanduka koji su se nalazili u središtima sandžaka Bosanskog ejaleta.

Tako je bila likvidirana timarska organizacija kao preživjela forma turskog feudalizma. Ali time nije bio likvidiran taj feudalizam. On je produžio da živi u odnosu između čifčija i gospodara čifluka. Po mom mišljenju to je bila čudna, hibridna forma koja se rodila iz specifičnih uslova razvitka osmanskog feudalizma. Kao što trgovački i zelenaški kapital koji po svojoj prirodi ostaju van sfere proizvodnje, u oblasti prometa, ne mogu bez svoga prelaza u oblast proizvodnje, tj. bez svoga pretvaranja u proizvodni kapital, izmjeniti ništa bitno u društveno-ekonomskoj formaciji feudalizma, stalno reprodukujući stare odnose i stalno ostajući kao potencijalna mogućnost proizvodnog kapitala, tako je i čifluk, iako u suštini oblik feudalne organizacije agrarnih odnosa, imao hibridan karakter. S jedne strane on je lišavao seljaka njegovog prava na posjed zemlje zadržavajući njegovu ulogu neposrednog proizvođača od koga posjednik čifluka uzima određenu rentu, a s druge strane, on je pretstavljao potencijalnu mogućnost da preraste u sistem kapitalističkih odnosa na taj način što bi naturalna renta bila zamjenjena novčanom rentom zakupca ili na taj način što bi vlasnik čifluka uzimao seljaka lišenog posjedovanja zemlje, seljaka bezemljaša, putem najamnog odnosa za obradu svoje zemlje za svoj vlastiti račun i u svojoj vlastitoj režiji. Ali ovdje se pokazalo da feudalna agrarna proizvodnja kao niži oblik proizvodnje ne može sama iz sebe roditi, bolje reći ne može sama od sebe preći u sistem kapitalističke proizvodnje bez postojanja unutrašnjeg kapitalističkog tržišta koje će je silom svojih zakonitosti uvući u sferu svojih odnosa. A takvog unutrašnjeg kapitalističkog tržišta preživjela Osmanska carevina nije imala. Stoga je čifluk kao organizacija agrarnih odnosa i agrarne proizvodnje ostao feudalna ustanova, koja je sa svoje strane uzvratno djelovala na nerazvijenu privredu turskih gradova.

Ako bi se postavilo pitanje zašto je nakon austriske okupacije Bosne i Hercegovine postojalo agrarno pitanje, drugim riječima, zašto se i čifluk-sahibija i čifčija nisu brzo prilagodili novim kapitalističkim odnosima koje je Austro-ugarska u brzom tempu uvodila u Bosni i Hercegovini, onda se na to pitanje može odgovoriti da je čiflučenje bilo prilično dug proces, a čifluk prilično stara ustanova koja je dugom ekonomskom i društvenom praksom posljednjih stoljeća turske feudalne vlasti u Bosni i Hercegovini bila konzervirala i istakla onu stranu svoje suštine koja joj je davala karakter feudalne ustanove. Pri tome mislimo ne samo na čisto ekonomsku stranu procesa, nego pod tim podrazumjevamo i one društvene, psihološke, idejne i kulturne elemente koji ulaze u okvir proizvodnjih snaga i produkcionih odnosa. Ustanova čifluka, prenesena naglo i bez postepenog evolucionog procesa u sistem kapitalističkih odnosa, morala je pokazati kao kruta ćelija feudalne agrarne proizvodnje koja se nije mogla saglasiti sa novim kapitalističkim odnosima u Bosni i Hercegovini. Za normalno funkcionisanje poljoprivredne proizvodnje u novim uslovima tu ćeliju bilo je potrebno uništiti, a njeno se uništenje sastojalo u tome što je čiflučku zemlju trebalo vratiti njenim neposrednim proizvođačima i tim putem je uklopiti u sistem kapitalističkih odnosa.

⁴³⁾ O tom postoji obilan materijal u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.

R É S U M É

LES TIMARS »ODŽAKLUK« EN BOSNIE ET HERZÉGOVINE

L'auteur résume, dans cette étude, quelques assertions de son ouvrage »Le développement de l'organisation des »timars« en Bosnie et Herzégovine«, qu'il prépare.

L'auteur pense que le système des »timars« se développa en Bosnie et Herzégovine de la même façon comme dans les autres pays balkaniques. D'après lui, les Ottomans possédaient le système des »timars« déjà tout à fait développé à l'époque de leur occupation de Bosnie et Herzégovine. Ils appliquèrent, dans ce pays, d'une façon conséquente le principe de la terre »miri«, et ils y admirèrent les représentants de l'ancienne classe féodale — surtout de la petite noblesse — sans distinction s'ils étaient islamisés ou non, en tenant compte uniquement du principe exposé plus haut. De cette façon, l'affirmation suivant laquelle l'ancienne noblesse de Bosnie et Herzégovine conserva ses biens et ses privilèges en acceptant l'Islam n'appartient qu'au règne des légendes historiques.

L'auteur traite ensuite le problème de l'origine et du développement des »Timars Odžakluk« en Bosnie et Herzégovine. L'auteur souligne l'importance de cette institution pour le développement de la Bosnie et Herzégovine sous le régime Ottoman du XVIIe jusqu'au XIXe siècles, en démontrant comme cette institution aida à la formation de la légende ci-dessus mentionnée. En connexion avec ces deux problèmes, l'auteur traite la question des »Čifluk« en Bosnie et Herzégovine en exposant son opinion.

Toutes ces réflexions de l'auteur sont fondées sur des riches sources historiques dont l'analyse détaillée sera donnée dans l'étude qu'il prépare.